

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію **Горбунової Людмили Степанівни** «**Освіта для дорослих: когнітивно-комунікативні стратегії і практики**», представленої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.10 – філософія освіти

Дослідження в галузі теорії трансформативної освіти для дорослих – один з найбільш складних і методологічно не розроблених напрямів наукового знання у вітчизняній філософії освіти. Водночас дослідження проблематики освіти для дорослих має доволі тривалу традицію в західній соціально-філософській, філософсько-освітній і філософсько-педагогічній думці. Філософське осмислення та формування методологічної бази подальшого розвитку освіти для дорослих як ключової ланки в освіті впродовж усього життя є достатньо складною проблемою, розв'язання якої багато в чому залежить від якості та ефективності освітньої практики в умовах перманентних суспільних трансформацій. Дослідженню саме цієї проблеми і присвячена дисертаційна робота Л. С. Горбунової.

Актуальність дисертації Л. С. Горбунової постає в кількох площинах: по-перше, як дослідження інформаційно-знанневої інфраструктури, що відіграє ключову роль у процесі становлення «суспільства знань»; по-друге, як дослідження складного соціального феномену, що втілює загальні тенденції та особливості трансформаційних змін на макро- і мікрорівнях соціального буття, зокрема, в аспекті відносин суспільство–освіта–індивід; по-третє, як аналіз конкретного досвіду освіти для дорослих, наприклад трансформативної освіти, у країнах-лідерах із цих питань; по-четверте, як спроба інтеграції цього досвіду в українську філософсько-освітню культуру за умов, що існує брак відповідного вітчизняного досвіду.

Головна проблема, сформульована в якості мети дослідження, – філософська концептуалізація стратегій розвитку освіти для дорослих в умовах прискорених глобалізаційних трансформацій та трансформацій, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною революцією – вирішується на

засадах комплексного міждисциплінарного дослідження, із залученням різних концептуальних підходів соціальної теорії, зокрема, критичної теорії, соціального конструктивізму та феноменологічної соціології, а також культурної антропології, психології, філософії, методології науки тощо.

Проблема вирішується логічно й послідовно, починаючи з прояснення питання про особливості навчання дорослих, через аналіз історико-філософського та сучасного контексту інтелектуальних стратегій, феноменологічний опис онтологічних засад нового мислення та аналіз культурно-гуманітарних тенденцій сучасного світу до аналітичного викладення в якості найбільш релевантної теорії трансформативного навчання при експлікації різноманітних підходів до самого трансформативного навчання, завершуючи феноменологічним аналізом складного й емоційно навантаженого процесу трансформації ціннісно-сислової структури індивіда. Тим самим по-новому висвітлюється проблема викладання для дорослих і супроводу в процесі проходження учнями лімінального досвіду трансформативного навчання. Усі етапи розв'язання поставленої проблеми мають свій потенціал новизни і сукупно формують внутрішню структурно-змістовну цілісність та інноваційність дослідження.

Звернення Л. С. Горбунової до зазначеної теми зумовлено ще й тим, що доросла людина в умовах «плинної сучасності» (З. Бауман) стає усе більш дезорієнтованою, обмеженою та безпомічною. У зв'язку із цим актуалізується проблема людської діяльності в контексті виникнення нового, інформаційно-комунікативного способу розвитку, що все більше набуває нелінійного, інноваційно-циклічного характеру. Дисертантка досить переконливо показала, як змінюється зміст поведінки людини: з діяльності активного суб'єкта епохи модерну, що агресивно завойовує світ, вона перетворюється на діяльність креативного комунікативного конструювання нових активних нелінійних середовищ, складних реальностей, що перетинаються й взаємно відтворюються: речових, інформаційних, чуттєво-емоційних, знаково-символічних, інтелектуальних і духовних (с. 166–167).

Як свідчить аналіз дисертації, авторка, узагальнивши західний теоретичний досвід концептуалізації освіти для дорослих та дослідивши специфіку сучасних соціокультурних глобальних процесів у їх переплетінні з локальними, що знайшло втілення в опрацюванні широкого кола філософської, педагогічної, психологічної, історичної, культурологічної та соціологічної літератури, наукових джерел, розгляду розвитку теорії та практики навчання дорослих у міжнародному досвіді, не тільки розкрила специфіку феномену освіти для дорослих у цивілізаційному контексті, а й виробила власний підхід до вивчення цієї багатогранної проблеми. На основі творчого опрацювання великого обсягу вітчизняної й особливо зарубіжної літератури, почасти вперше залученої до наукового вжитку на терені України, авторці вдалося продемонструвати неабияку інтелектуальну потугу у філософському обґрунтуванні освіти для дорослих.

Структура роботи логічно побудована, відповідає поставленій меті та завданням. Робота складається зі вступу, шести розділів основної частини, поділених на підрозділи, висновку та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 454 сторінки, основна частина – 404 сторінки, список використаних джерел – 584 найменування.

Оформлення результатів наукової роботи, визначення методологічного апарату дослідження (об'єкта, предмета, методів, мети та завдань), засвідчує компетентність дослідниці, а обрана основна методологічна настанова – міждисциплінарне дослідження з інтегруючою трансдисциплінарною концептуалізацією (філософського рівня узагальнення) феномену освіти для дорослих, вдало підкреслює той факт, що безперервна освіта – це «зріз» буття суспільства. Тому авторка аргументовано спрямувала частину своєї уваги на дослідження динамічних мережевих контекстів соціальної реальності, що формують запит на освіту впродовж усього життя.

У **вступі** чітко обґрунтовано актуальність теми, розкрито стан наукової розробки проблеми, з'ясовано зв'язок дослідження з науковими програмами, науково коректно сформульовано мету, що корелює з темою, та

конкретизується у завданнях, окреслено об'єкт та предмет роботи. Логічно окреслено систему використаних у роботі методів дослідження.

У першому розділі дисертації **«Освіта для дорослих як соціальний феномен»** авторка глибоко аналізує та здійснює періодизацію розвитку бази знань про феномен освіти для дорослих. Далі вона сконцентрувала свою увагу на розвитку теорії та практики навчання дорослих у міжнародному досвіді, виділивши кілька етапів. Умотивованим є розкриття еволюції концепту «освіта для дорослих», відображеного в документах ЮНЕСКО як найбільш впливового центру міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки і культури. Ґрунтовно проаналізована робота ЮНЕСКО на сучасному етапі щодо формування стратегії освіти для дорослих у ХХІ столітті.

На основі аналізу великого обсягу літератури дисертантка узагальнює західний теоретичний досвід концептуалізації освіти для дорослих: від різних концепцій розвитку інтелекту до обґрунтування різних видів і технологій навчання, зокрема, андрагогіки та самокерованого навчання.

Методологічні засади теорії освіти для дорослих: історико-філософський контекст (другий розділ) дисертанткою вдало розкрито шляхом аналізу філософсько-методологічних підстав, які стали фундаментом і смислотворчим джерелом для розвитку різних теоретичних напрямів освіти для дорослих. У цьому плані методологічно обґрунтованим, на нашу думку, є аналіз впливу філософсько-педагогічної думки Дж. Дьюї, зокрема прагматичного натуралізму, на зміст американської філософії освіти, на формування певних когнітивно-комунікативних інтенцій освіти для дорослих як домінантних. Здійснюється розгляд динаміки змін у позиціях представників аналітичної філософії від цінісно-нейтральної версії Б. Рассела до сучасного аналізу освіти, включаючи широкий спектр проблем людини; дослідження впливу на американську філософію освіти різних течій європейської континентальної філософії: екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, постмодернізму, критичної теорії; аналіз впливу теорії комунікативної дії Ю. Габермаса на теорію навчання.

Як показує дисертантка, теорія Ю.Габермаса дає всеохопний і провокативний аналіз сучасного суспільства і слугує розвитку критичних дискурсів у сфері освіти. Здійснюється спроба проаналізувати можливості та деякий уже наявний у філософії освіти досвід застосування внеску Ю.Габермаса в теорію навчання, яку авторка розглядає як частину теоретичного обґрунтування принципів освіти, локалізуючи та акцентуючи найважливіші аспекти його теорії навчання, а саме: навчання як соціалізація і моральний розвиток індивіда, навчання в комунікативній дії, навчання у відтворенні життєвого світу, соціальна еволюція як процес навчання, «навчання у історії», навчання в контексті «Ідеї університету» (с.94–119).

Особливої уваги заслуговує спроба типології основних напрямів американської філософії освіти для дорослих у контексті розвитку і різнобічних впливів із боку європейської філософії. Перед тим, як завершити огляд філософсько-методологічних засад теорії освіти для дорослих, дисертантка відмічає, що теорія американської освіти не зазнала значних впливів деяких рухів європейської філософії. Підкреслюється, що аналітична філософія з її визнанням неупередженості і ціннісної нейтральності справила на освіту США набагато більший вплив, ніж екзистенціалізм із його потужним дослідженням людини. Однією з причин такої вибіркової прихильності є те, що американці живуть у суспільстві, де володарюють технологія і міцна віра в науковий прогрес і контроль. Екзистенціалізм із його розмовами про свободу людини і його запереченням систем просто не вписується в американську національну культуру прихильності системним реформам.

На підставі проведеного аналізу дисертантка зазначає, що в контексті впливів, синтезів і контамінацій, особливо з боку європейської критичної філософії, в останні тридцять років сформувався новий напрям філософії освіти для дорослих, який поєднує ліберальний, прогресистський, гуманістичний і радикально-емансипаторський напрями, основною метою якого є аналіз і обґрунтування особистісної і суспільної когнітивно-

комунікативної трансформації – *філософія трансформативної освіти для дорослих*, у якій вона вбачає мейнстрим і перспективу освіти в умовах переходу до нового способу цивілізаційного розвитку (с.124).

Третій розділ дисертації (найбільший за обсягом) присвячений **когнітивним стратегіям як методологічному контексту освіти**. Для онтологічного обґрунтування нового способу мислення і нових когнітивних стратегій вона акцентує увагу на таких взаємозалежних факторах, як індивідуалізація, що дробить, атомізує сучасне суспільство; по-друге, як глобалізація, що розмикає й руйнує колишні національні економічні, соціально-політичні й культурні цілісності і формує глобальні мережі планетарного масштабу; по-третє, як трансформація просторово-часових відносин у соціумі внаслідок розвитку електронної техніки й інформаційних технологій, а в підсумку – виникнення віртуальної реальності «кіберпростору». У якості пролегомен авторка звертається до феноменологічного опису особливостей індивідуалізації у швидкозмінних контекстах суспільного життя та до опису проявів електронного техноцентризму як загальної інтенції до нео-номадичного способу життя, що сприяло проясненню нових онтологічних умов когнітивних процесів у культурі.

Досліджуючи теперішній етап в історії сучасності з позицій залученого індивіда, бажаючи осягнути характер нинішнього як перехідного, дисертантка, слідом за З. Бауманом, звертається до метафор «плинності», «рідкого стану», які найбільш вдало відбивають нестабільність, розмивання стійких структур, розгортання інформаційних потоків та становлення мережевої організації соціальних процесів. Які освітні стратегії можуть бути релевантними в контексті перманентної процесуальності і «вислизаючого» між-буття? Намагаючись відповісти на це запитання, авторка звертається до номадологічної інтелектуальної стратегії та проекту трансверсального розуму, які, на її погляд, містять багатий смислотворчий потенціал та мають евристичне значення для досліджень у царині філософії освіти для дорослих.

Значна увага приділяється парадигмальним зрушенням у науці, що ведуть до формування складного мислення як трансдисциплінарного проекту, трансгуманітарності як методологічної стратегії гуманітарних наук, проекту трансверсального розуму в дискурсі раціональності та універсальності, що склалися наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в сучасній культурі.

Таким чином дисертантка обґрунтовує тезу про те, що в контексті перманентних суспільних змін і трансформацій освіта ніколи не може бути закінченою, вона має постійно оновлюватися. Кожне нове завдання виникає в принципово відмінних від колишніх умовах, а це щоразу вимагає нових знань. В усе більш фрагментованому і мінливому суспільстві ідея централізованої, постійно однакової освіти, пов'язана з ідеєю національної держави, виглядає все більш застарілою. Але під поверхнею ховаються більш фундаментальні відмінності у способі мислення, які згодом стають помітнішими. У самому суттєвому й загальному вигляді це є питання протистояння двох зовсім різних культурних парадигм. Чим далі, тим більше «плинна сучасність» демонструє чітко виражену «потребу в номадизмі» як радикально новому способі мислення й світобачення.

Фундаментальною відповіддю на виклик часу й основою освіти впродовж життя може бути формування нового образу мислення, адекватного світу, що безперервно змінюється. Таке мислення, що називається складним, розробляється постнекласичною наукою й есплікується дисертанткою у вигляді цілісної єдності взаємозалежних принципів, що реалізуються в міждисциплінарних та трансдисциплінарних дослідженнях. На прикладі наукових досліджень дисертантка показує процес становлення складного мислення як домінантної тенденції та трансдисциплінарного проекту постнекласичної науки.

Досліджуючи трансдисциплінарність, дисертантка розглядає його конкретний прояв у галузі гуманітарних наук як трансгуманітарність, обґрунтовуючи його на методологічних засадах трансформативної антропології, критики антропоцентризму, європоцентризму та модерного

активізму. Піддається критиці модерна версія людини як самосвідомого суб'єкта. Натомість на засадах постантропології пропонується інша версія людини, для котрої не інтереси людини, а світу стають визначальними.

Нові горизонти для вибудови когнітивних стратегій відкриваються у концепціях складності і переходів, які прояснюють тему перехідних станів, трансдисциплінарного, трансгуманітарного і транспарадигмального мислення. У контексті становлення новітніх інтелектуальних стратегій, особливо у філософських студіях постмодерну, значний інтерес викликає концепція «трансверсального розуму». Дисертантка приділяє особливу увагу розвитку здатності дорослих індивідів до здійснення трансверсального мислення, тобто мислення, що долає кордони окремих раціональностей, окремих культур, філософій, наукових парадигм, різних концепцій естетики, етики тощо. Це шлях до нового осмислення єдності багатоманіття світу в межах по-новому зрозумілої універсальності філософії, що об'єднує відмінне і диференційоване на основі «раціональної справедливості». На підставі детального аналізу трансверсального розуму, авторка робить висновок про мережу як автентичне його середовище. Підсумовуючи, дисертантка зауважує, що концепція трансверсального розуму відкриває не тільки нові інтелектуальні горизонти, у межах яких по-новому постає феномен освіти для дорослих, але й здатна формувати прагматику дій дорослих індивідів у всіх сферах суспільного життя як багатомірної реальності мереж (с.215).

У четвертому розділі **«Комунікативні стратегії освіти»** дисертантка глибоко і змістовно проаналізувала тенденції становлення «глобального суспільства» як культурного контексту комунікативних стратегій. Розкрито основні тенденції динаміки культур у процесі становлення глобального суспільства та виявлено комплекс освітніх викликів у цьому контексті. Вперше на основі аналізу дискурсу інтер- і мультикультурності в освітній політиці і практиці виявлено динаміку можливостей їх комплементарних і когерентних конотацій у рамках парадигми транскультуралізму.

Переконливо доведено конститутивне значення засадничого концепту транскультурності у процесі реформування освіти для дорослих.

Окремий аспект дослідження становить всебічний аналіз концептів, які конкурують між собою: традиційний концепт окремих культур, концепти інтеркультурності, мультикультурності і транскультурності. У річищі цієї проблематики дослідниця розкриває шляхи і способи подолання вад традиційного концепту і способи взаєморозуміння різних культур, вказуючи на необхідність перебудови соціальної системи відповідно до глобального впливу культури.

Ще однією дискурсивною формою, що плідно використовується авторкою дисертації, є опис складної динаміки і різних форм взаємодії культур, що ведуть до створення складних транскультурних комплексів – мереж як нового типу різноманітності. Досить переконливо обґрунтовується вимога транскультурної трансформації освіти як здатності «вчитися будувати мости» (с.219–248). На нашу думку, ґрунтовним є аналіз змісту нових перспективних освітніх стратегій, обумовлених епохою глобалізації – транскультурної і трансверсальної компетентності. Тут поєднується теоретичний погляд на проблему формування транскультурної компетентності в населення країни з практичними завданнями соціалізації великих спільнот людей, що, безумовно, є одним із найбільших викликів, що постали перед освітою.

Ключовим розділом дисертації є розділ 5 «**Трансформативна освіта для дорослих**», у якому вперше у вітчизняній філософсько-педагогічній літературі есплікується теоретичний і практичний досвід трансформативного навчання дорослих, що відбувається протягом останніх 30-ти років у США та інших країнах Заходу. Проаналізувавши величезний масив англомовної літератури із цих питань, авторка детально, послідовно й доступно виклала цей матеріал, але не у вигляді сумарного опису чи наративу, а в напруженій дискусії різних точок зору, з аналізом проблемних ситуацій, викладом

альтернативних підходів і концепцій. Інакше кажучи, передала напругу професійного раціонального дискурсу.

Композицію розділу визначено загальним авторським підходом, основу якого становить філософське обґрунтування необхідності постановки нових освітніх завдань, пов'язаних із глобальними процесами системних трансформацій. Для цього, по-перше, аналізується вплив на формування Теорії трансформативного навчання Дж. Мезіроу поняття парадигми Т. Куна, консциєнтизації П. Фрейре та комунікативної теорії Ю. Габермаса. По-друге, аналізуються ключові концепти Теорії трансформативного навчання, що формують її смислотворчу структуру і визначають функціональні характеристики. Далі аналізуються два типи навчання – інструментальне і комунікативне. При цьому підкреслюється, що в їх основі лежать різні цілі, логіка запиту, критерії раціональності та режими валідизації переконань. Відтак авторка розглядає ключові елементи, що розкривають зміст процесу трансформативного навчання, – дезорієнтуючу дилему і критичну рефлексію. На наш погляд, виділення авторкою раціонального дискурсу в процесі трансформативного навчання як центрального дає змогу показати його рефлексивно-критичну роль. Показовим є й те, що авторка рефлексивний дискурс розглядає як пошук консенсусу, який вважає тимчасовою зупинкою в безперервному процесі. Цей розділ авторка завершує аналізом факту існування і розвитку інших теоретичних концепцій трансформативного навчання дорослих, особливу увагу приділяючи тим ідеям і факторам, які часто упускаються в домінуючій теорії трансформації: духовності, схильності (позиціонуванню), емансипаторському навчанню та іншим.

Таким чином у практиці цього дослідження реалізується принцип «раціональної справедливості» та «дискурсивної етики», які входять до змісту розгляду в дисертації когнітивно-комунікативних стратегій освіти. Вперше у вітчизняній літературі детально розглянуто питання критичної рефлексії, зокрема розкрито зміст різних видів рефлексії: рефлексії контенту, рефлексії процесу та рефлексії передумов і припущень, критичної рефлексії і

саморефлексії. Відтак стає зрозумілою вимога ЮНЕСКО щодо формування критичного мислення саме через механізм здійснення рефлексії. Ця вимога постає в якості нагального завдання для української освіти. Саме брак критичного мислення робить наше суспільство вразливим під тиском різного роду популістських гасел і маніпулятивних технологій.

В останньому розділі «**Трансформативне навчання як лімінальний досвід**» авторка на засадах феноменологічного підходу розкриває природу трансформативного навчання як лімінального досвіду, тобто досвіду переходу через зону невизначеності і безструктурності, що супроводжується емоційним дискомфортом і навіть травмами. Цей досвід розглядається як рух між двома екзистенційними площинами, у процесі якого потрібно пройти через випробування і провести велику емоційну і когнітивну роботу. У результаті успіху учень набуває нових характеристик суб'єктності і свободи, приходять до нової системи ціннісно-світоглядних орієнтацій, або життєвих координат, тобто відбувається його інтрасуб'єктна трансформація. У контексті перманентних суспільних трансформацій і викликів глобалізації трансформативне навчання дорослих постає як вихід із ситуації обезсмислення індивідуального життя в умовах руйнації сталих структур.

Поділяємо, висловлену здобувачкою тривогу про те, що нехтування лімінальністю у філософії та в соціальній теорії, а також в освіті, може бути серйозною перешкодою для розуміння трансформативних процесів (с.347). Важливим за своїм значенням є аналіз феноменологічних аспектів процесу трансформативного навчання. Феноменологічний підхід робить дослідження більш цілісним, допомагає описати емпіричні мікро-процеси, задіяні в трансформативному навчанні.

Підрозділом, присвяченим мультимодальності як перспективі дидактики трансформативної освіти, закінчується дисертація, але не припиняються устремління авторки до осмислення соціокультурного феномену мультимодальної освіти, що стає «нормальним станом людської комунікації».

Представлені висновки до дисертації повною мірою розкривають поставлені завдання й ґрунтовно засвідчують високий науковий рівень дисертантки, теоретичне і практичне значення одержаних результатів роботи.

Дисертація логічно завершується виходом на практичні рекомендації щодо формування дидактики трансформативного навчання на засадах мультимодальної освіти. Авторка підкреслює важливість саме синтетично-інтегративного підходу до методів проведення такого навчання, акцентує на взаємодоповнюваності раціональних і екстрараціональних підходів.

Основні результати проведеного дослідження викладені в одній індивідуальній монографії «Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики», у розділах шести колективних монографій, у 40 статтях, опублікованих у вітчизняних періодичних фахових виданнях із філософії, у 6 статтях у зарубіжних наукових періодичних виданнях та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, а також у 9 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, та апробовані на чисельних міжнародних і національних науково-практичних та науково-теоретичних конференціях і семінарах. Аналіз опублікованих праць за темою дисертації показує, що вони носять цілісний і конкретний характер, містять чітку аргументацію і точне формулювання отриманих наукових результатів дослідження. Зміст наукових публікацій та автореферату ідентичний основним положенням дисертації.

Таким чином, аналіз дисертаційної роботи Л. С. Горбунової засвідчує високий рівень наукової і філософської культури авторки, вміння проблемно-акцентовано аналізувати наукові праці мислителів, науково коректно репрезентувати власні дослідницькі висновки й продукувати нове знання. Усе це в сукупності призвело до вирішення важливої наукової проблеми в галузі філософії освіти – системного теоретичного аналізу освіти для дорослих у контексті трансформацій у науці і культурі в умовах переходу до нового способу цивілізаційного розвитку людства. Застосовуючи в якості основної методологічної настанови міждисциплінарні методи дослідження з

трансдисциплінарною концептуалізацією філософського рівня узагальнення феномену освіти для дорослих як проєктивно-пропозиційного конструкту, авторка здійснила філософське обґрунтування евристичної, дескриптивно релевантної і нормативно узгодженої стратегії освіти для дорослих.

Оцінюючи в цілому позитивно рецензовану дисертацію, вважаємо за необхідне висловити зауваження і побажання, які, на нашу думку, можуть окреслити напрямки подальшої дослідницької перспективи:

1. У некласичних концепціях Людини, до яких апелює дисертантка, виявляється фундаментальна антропологічна парадигма – парадигма «розмикання людини». Ця парадигма описує, як на лінії горизонту свого існування і досвіду, у його граничних проявах, людина долає власні межі і входить у контакт з Іншим. У сучасних контекстах граничного буття людину можна зрозуміти як істоту, яка конститується в розмиканні себе, доланні себе, актуалізується у своїх відношеннях з Іншим. Це людина, яка трансгресує, відкриває себе для простору Іншого, здатна до комунікації з Іншим. Це людина переходу, «терміналу»; вона самоконститується знову і знову як смислотворча в ситуаціях обезсмислення. Саме таке розуміння людини, на думку дисертантки, є релевантним у контексті перманентно кризової «плинної» сучасності і може бути методологічним орієнтиром у створенні нових стосунків у системі гуманітарних наук як антропологічне обґрунтування трансформативної освіти. На наш погляд, тут може бути корисною апеляція до української екзистенційної філософії, до її смислотворчого потенціалу, до «філософії серця» Г. Сковороди і П. Юркевича.

2. Як у даний час можна виразити поняття розуму в ситуації «раціонального хаосу», як можливе мислення в ситуації перманентної процесуальності і контингентності, яка вислизає не лише від аналізу, а й від фіксації в дисциплінарних порядках поняттєво-категоріальних форм і раціональностей? Як можливе пізнання і розуміння в ситуації продукування

відмінностей, перемішування їх, формування гетерогенних комплексів у всіх сферах і на всіх рівнях соціального буття? Ці питання, артикульовані дисертанткою, особливо гостро постають у сфері освіти для дорослих, метою якої є трансформація і становлення автономного і творчого мислення вільного індивіда. Тому видається доречним, по-перше, висвітлити можливості і межі самоосвіти дорослої людини, а по-друге, осмислити потенціал дорослої людини в умовах віртуального освітнього середовища.

3. У світлі нових можливостей, що відкриваються в рамках проекту трансверсального розуму, по-новому бачиться подальший діалог філософських культур, сполучений зі становленням трансверсальної філософії, яка формує на основі запропонованої В. Вельшем «раціональної справедливості» новий гетерогенний простір думки, де не лише продукування відмінностей, але й конструювання переходів між ними буде змістовно визначати релевантність мислення в добу плюральності та відповідних освітніх стратегій. На підтвердження цього дисертантка наводить приклад новітніх освітніх досліджень у рамках ЮНЕСКО, на основі яких були зроблені рекомендації щодо імплементації в освітній процес в якості мети і конкретних завдань розвиток трансверсальних компетенцій як компетенцій XXI століття.

Проте, трансверсальна компетентність містить у собі не тільки когнітивну складову, а й комунікативну, що поступово починає домінувати в освітніх стратегіях країн світу. На нашу думку, робота лише б виграла, якби авторка доповнила її розглядом дидактики трансверсальної освіти.

4. Бажано було б здійснити компаративний аналіз американської і української філософії освіти для дорослих з метою віднаходження резонансів та відмінностей, що буде сприяти кращому розумінню особливостей кожної з філософських культур та формувати простір можливостей для запозичення та інтеграції досвіду західних країн в українську освітню культуру.

5. На жаль, у новизні роботи не відображений внесок дисертантки в обґрунтування трансформативного навчання як лімінального досвіду на

засадах феноменологічного підходу. Такий аналіз в українській філософській літературі проведений вперше.

Висновок. Проведений аналіз тексту дисертації «Освіта для дорослих: когнітивно-комунікативні стратегії і практики», автореферату дисертації, друкованих праць здобувачки дозволяє зробити загальний висновок: дослідження Горбунової Л. С. є актуальною, самостійною та логічно завершеною науковою роботою, у якій на засадах трансдисциплінарного підходу здійснено філософське обґрунтування стратегії розвитку освіти для дорослих в умовах перманентних суспільних трансформацій.

Робота виконана на високому науково-теоретичному рівні, відповідає чинному «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а її автор – **Горбунова Людмила Степанівна** заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.10 – філософія освіти.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, доцент,

проректор з науково-педагогічної роботи

Чернігівського обласного інституту післядипломної

педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

 В. М. Довбня

Підпис В. М. Довбні завіряю.

Начальник відділу кадрів **ЧОІППО**

імені К. Д. Ушинського



 О. І. Олешко